

Research Paper

The Ethics of Peace and War among Iranians in Ferdowsi's *Shahnameh*

Mandana Tishehyar^{1*}

Received: Jul. 25, 2025; Accepted: Feb. 5, 2026

ABSTRACT

The concepts of war and peace have long been central to human civilization, shaping political systems, cultural identities, and ethical frameworks across societies. This study examines the cultural and ethical foundations of war and peace in Iranian tradition through an analysis of Ferdowsi's *Shahnameh*. Despite being widely recognized as a heroic epic centered on warfare, the *Shahnameh* presents a complex and nuanced perspective that prioritizes justice, morality, and reconciliation. The primary objective of this research is to identify the cultural elements and mental structures that inform Iranian approaches to conflict and peace, as reflected in the actions and discourse of mythological and historical characters. The study employs the theoretical framework of realism alongside the methodological approach of the Annales School, particularly its emphasis on the analysis of historical mentalities. By examining narrative patterns, character behavior, and ethical prescriptions within the text, the research reconstructs the underlying worldview governing attitudes toward war and peace. The findings indicate that, although war is depicted as an inevitable aspect of political life, it is generally regarded as undesirable and is justified only under specific conditions, such as the defense of justice or resistance against oppression. Moreover, the study reveals that principles resembling modern humanitarian norms—such as the protection of civilians, humane treatment of prisoners, and the preference for diplomacy—are deeply embedded in the narrative. Ultimately, the *Shahnameh* reflects a form of ethical realism in which power is tempered by moral responsibility, offering valuable insights for contemporary discussions on peacebuilding and intercultural understanding.

Keywords: war, peace, Iranian culture, ethical realism, Annales School

1. Faculty Member, Department of Asian Studies, ECO College of Insurance, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

✉ Mandana.tishehyar@gmail.com

* Corresponding author

INTRODUCTION

War and peace are among the most enduring and complex phenomena in human history. From ancient civilizations to modern nation-states, societies have grappled with the causes, conduct, and consequences of conflict. While war has often been perceived as an inevitable component of political life, cultural traditions have played a significant role in shaping how it is understood, justified, and regulated. In this context, literary and historical texts provide valuable insights into the ethical frameworks and collective mentalities of past societies.

Ferdowsi's *Shahnameh*, composed around the 10th–11th centuries, stands as one of the most important literary works in Persian culture. Although it is commonly categorized as a heroic epic filled with battles and legendary warriors, its deeper layers reveal a sophisticated reflection on morality, justice, and the human condition. The epic not only narrates wars but also critically engages with their causes and consequences, often emphasizing the tragic dimensions of conflict and the superiority of peace.

The significance of this study lies in its attempt to move beyond surface-level interpretations of the *Shahnameh* as merely a war epic. Instead, it seeks to uncover the ethical and cultural principles embedded within its narratives. In doing so, it contributes to broader academic discussions on non-Western perspectives of war and peace, highlighting the relevance of Iranian cultural heritage in contemporary debates on international relations and peace studies.

RESEARCH OBJECTIVE

The primary objective of this research is to explore the ethical and cultural dimensions of war and peace in the *Shahnameh*. Specifically, it aims to answer the following questions:

- What cultural values shape the Iranian understanding of war and peace in the *Shahnameh*?
- How do mythological and historical characters reflect a peace-oriented worldview?
- In what ways do these narratives challenge or complement dominant theories of realism in international relations?

By addressing these questions, the study seeks to demonstrate that Iranian cultural traditions, as reflected in the *Shahnameh*, offer a distinctive approach to conflict—one that integrates power with morality and emphasizes the importance of justice and reconciliation.

METHODOLOGY

This research adopts a qualitative and interpretive methodology, drawing on the historiographical approach of the Annales School. This school emphasizes the study of long-term social structures and collective mentalities rather than focusing solely on political events. By applying this approach to a literary text, the study treats the *Shahnameh* as a cultural document that reflects the worldview of the society in which it was produced.

The analysis focuses on key narratives and characters, examining their speeches, decisions, and actions in the context of war and peace. Through this process, the study reconstructs the implicit ethical codes governing behavior in times of conflict. The theoretical framework of realism is also employed to provide a comparative perspective, allowing the study to highlight both similarities and differences between classical realist assumptions and the Iranian perspective found in the *Shahnameh*.

FINDINGS

1. The Nature of War

The *Shahnameh* presents war as a recurring but fundamentally undesirable phenomenon. Although battles are central to the narrative, they are rarely glorified without reservation. Many characters explicitly condemn war and emphasize its destructive consequences. War is often depicted as a last resort, undertaken only when all other options have been exhausted.

This perspective contrasts with simplistic interpretations of epic literature as inherently militaristic. Instead, the *Shahnameh* suggests that true heroism lies not in the pursuit of conflict but in the ability to avoid it when possible. Even victorious wars are accompanied by a sense of loss and tragedy, reinforcing the idea that peace is the preferable state of human affairs.

2. Peace-Seeking and Diplomacy

One of the most striking features of the *Shahnameh* is its emphasis on peace-seeking behavior. Many of its central figures actively pursue reconciliation and diplomacy, even in situations where they hold a clear military advantage. Characters such as Iraj and Siavash embody ideals of forgiveness, patience, and moral courage, often choosing peace at great personal cost.

Diplomatic negotiations, mediation, and the offering of peace treaties are recurring themes throughout the epic. These elements highlight the importance of dialogue and mutual understanding in resolving conflicts. The repeated preference for peace over war reflects a deeply ingrained cultural value that prioritizes harmony and social stability.

Iranian Cultural Research

Abstract

3. Just War and Moral Legitimacy

When war does occur in the *Shahnameh*, it is typically framed within a moral and cosmological context. Conflicts are often portrayed as struggles between good and evil, with the forces of justice opposing tyranny and corruption. This framework aligns with the concept of “just war,” in which violence is considered legitimate only under specific ethical conditions.

The criteria for legitimate warfare in the *Shahnameh* include the defense of the homeland, the protection of justice, and the restoration of moral order. Wars driven by greed, ambition, or revenge are consistently criticized and depicted as morally unjustifiable. This distinction underscores the importance of ethical considerations in decision-making processes related to conflict.

4. Causes of War

The causes of war in the *Shahnameh* are diverse and multifaceted. They include personal ambitions, political rivalries, and emotional factors such as jealousy and revenge. However, the narrative consistently emphasizes that such motivations lead to destructive outcomes.

In contrast, wars fought for just causes—such as defending the oppressed or restoring justice—are portrayed more sympathetically. This distinction reflects a moral hierarchy in which not all wars are considered equal. By highlighting the negative consequences of unjust wars, the *Shahnameh* reinforces the importance of ethical judgment in political decision-making.

5. Ethics of Warfare

The *Shahnameh* outlines a detailed ethical framework governing the conduct of war. This framework includes principles that closely resemble modern humanitarian norms. For example, the text emphasizes the importance of treating prisoners with dignity, avoiding harm to civilians, and respecting the rights of the defeated.

Furthermore, the narrative discourages acts of unnecessary violence, such as the killing of non-combatants or the destruction of inhabited areas. Leaders are often depicted as responsible for ensuring that their armies adhere to these ethical standards. Such representations suggest that moral responsibility extends beyond the decision to wage war to include the manner in which it is conducted.

CONCLUSION

This study demonstrates that the *Shahnameh* offers a rich and complex perspective on war and peace, one that challenges simplistic interpretations of epic literature as inherently glorifying violence. While acknowledging the reality of conflict, the text consistently emphasizes the superiority of peace, the importance of justice, and the necessity of ethical conduct.

The findings suggest that Iranian cultural traditions embody a form of ethical realism, in which power is balanced by moral considerations. This perspective provides a valuable alternative to dominant Western theories of international relations, highlighting the potential for integrating cultural and ethical insights into contemporary discussions on conflict resolution and peacebuilding.

Ultimately, the *Shahnameh* serves not only as a literary masterpiece but also as a source of enduring wisdom on the human condition, offering lessons that remain relevant in today's world.

CONFLICT OF INTEREST

No Conflict of Interest declared by the author.

FUNDING

This Article received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Iranian Cultural Research

Abstract

BIBLIOGRAPHY

- Abedian, M. (2016, March 19). *Te'ori-ye jang-e 'ādelāne* [Just war theory]. *Seda Net*. Retrieved from <https://3danet.ir/> [In Persian]
- Ahmadi, M. (2010). *Rāhbordhā va fonun-e jang dar Shāhnāme* [Strategies and techniques of war in the Shahnameh]. Tehran, Iran: Dafos Publications. [In Persian]
- Alam, A. (1997). *Tārix-e falsafe-ye siyāsi-ye Garb, az āgāz tā pāyān-e sadeh-hā-ye miyāneh* [History of Western political philosophy: From the beginning to the end of the Middle Ages]. Tehran, Iran: Ministry of Foreign Affairs, Office of Political and International Studies. (Original work published 1997). [In Persian]
- Arshadi, S., & Zakari, A. (2017). Hoquq-e asiran-e jangi dar Shahnameh-ye Ferdowsi ba estenad be Konvansiyon-e sevom-e Zhenev 1949 [Rights of prisoners of war in Ferdowsi's Shahnameh based on the Third Geneva Convention (1949)]. *Poetry Research Quarterly*, 5(1), 1–22. [In Persian]
- Bagheri, S., & Haghghat, S. S. (2013). *Nazariye-ye jang-e 'ādelāneh dar falsafe-ye siyāsi-ye Saint Augustine* [The theory of just war in the political philosophy of Saint Augustine]. *Fundamental Western Studies*, 4(2), 23–50. [In Persian]
- Bahranipour, A. (2013). *Talāshhayi baraye bumi-sāzi-ye maktab-e Annales* [Attempts to localize the Annales School]. *Journal of Historiography*, 23(12), 5–38. [In Persian]
- Behzadi, R. (1994). *Gomhā-ye kohan dar Asiyā-ye markazi va falāt-e Iran* [Ancient peoples in Central Asia and the Iranian plateau]. Tehran, Iran: Institute for Political and International Studies. [In Persian]
- Black, J., & MacRaild, D. M. (2011). *Motāle'eh-ye tārix* [Studying history] (M. T. Imanpour & M. Farahani Monfared, Trans.). Mashhad, Iran: Ferdowsi University Press. (Original work published 2007). [In Persian]
- Braudel, F. (1993). *Sarmayedari va hayat-e madi 1400–1800* [Capitalism and material life 1400–1800] (B. Bashi, Trans.). Tehran, Iran: Nashr-e Ney. (Original work published 1967). [In Persian]
- Chartier, R. (1989). *Cultural History*, Translated by: Lydia G. Cochrane. Great Britain: Polity Press.
- Etehadieh, M., & Fouladvand, H. (1986). *Binish va ravesh dar tarixnegāri-ye mo'āser* [Perspectives and methods in contemporary historiography]. Tehran, Iran: Nashr-e Tarikh-e Iran. [In Persian]

- Faltzgraff, R., & Dougherty, J. E. (1997). *Nazariyeh-hā-ye mota'ārez dar ravābeṭ-e beynolmelal* [Contending theories in international relations] (2 vols.). Tehran, Iran: Qoms. (Original work published 1997). [In Persian]
- Fazelniazhad, A. (2008). *Pazhuheši dar ravesh-šenāsi va tārikh-negāri-ye maktab-e Annales* [A study on the methodology and historiography of the Annales School]. *Majalleh-ye Tārikh-Pazhuan*, (16). [In Persian]
- Ferdowsi, A. (2014). *Šāhnāmeḥ* [The Shahnameh] (J. Khaleghi-Motlagh, Ed.). Tehran, Iran: Nashr-e Sokhan. [In Persian]
- Fooladvand, H. (1986). *Maktab-e Annal dar tārikh-negāri-ye Farānseh* [The Annales School in French historiography]. In M. Nezam Mafi & H. Fooladvand (Eds.), *Binesh va ravesh dar tārikh-negāri-ye mo'āser* [Vision and method in contemporary historiography]. Tehran, Iran: Nashr-e Tārikh-e Irān. [In Persian]
- Ghavam, A., & Fatemi-Nejad, A. (2009). *Ertibāt-e jang va anārši; naqad-e do vajhi-ye anārši-ye selsele-maratib bar mobnā-ye Shahnameh* [The relationship between war and anarchy; A dual critique of hierarchical anarchy based on the Shahnameh]. *Pazhuhešnāmeḥ-ye 'Olum-e Siāsi* [Political Science Research Journal], 4(2), 159–193. [In Persian]
- Gholami Zarezadeh, A. (2020). *Jelveh-hāyi az solh va āšti dar aš'ār-e Ferdowsi* [Manifestations of peace and reconciliation in Ferdowsi's poetry]. *Faslnameh-ye Solh-Pazhuhi-ye Eslami* [Islamic Peace Studies Quarterly], 1(1), 169–180. [In Persian]
- Haghighat, S. S., Mortazavi Langerudi, M., & Bagheri Kharavani, S. (2013). *Motale'eh-ye qava'ed va oslub-e beyn-ol-melali-ye solh* [Study of international rules of peace]. *Journal of Political and International Studies*, 5(17), 21–48. [In Persian]
- Hakimi, M., & Hasani-Tabar, K. (1991). *Jahānbini va hekmat-e Ferdowsi* [Worldview and philosophy of Ferdowsi]. Tehran, Iran: Daftar Nashr-e Farhang-e Eslami. [In Persian]
- Homayi, S. J., Yuzbashi, M., & Sarmad, Z. (2024). *Falsafe-ye jang va 'add-e jang dar Shahnameh ba negāhi digar* [The philosophy of war and anti-war in the Shahnameh of Ferdowsi: A different perspective]. *Scientific Journal of Stylistics in Poetry and Prose* [Scientific Journal of Stylistics of Poetry and Prose], 17(9), 197–228. [In Persian]
- Jamalianzadeh, B., & Hatampour, M. (2024). *Jang va solh dar Shāhname: Tahlil-e mafāhim-e jang-talabi va solh-juyi* [War and peace in the Shahnameh]. In *Proceedings of the Third National Conference on Developmental and Educational Psychology*. [In Persian]

- Karimi, B. (2010). *Maktab-e tārikh-negāri-ye Annal* [The Annales School of historiography]. *Majalleh-ye Tārikh va Tamaddon-e Eslāmi* [Journal of Islamic History and Civilization], 6(11), 167–191. [In Persian]
- Kheirkhah, M. (2009). *Naqš-e Ferdowsi dar še‘r-e hemāsi va adabiyāt-e kohan-e Farsi* [Role of Ferdowsi in epic poetry]. Tehran, Iran: Khavaran Publications. [In Persian]
- Kia, K. (1992). *Sokhanān-e sazāvār-e zanān dar Shahnameh* [Appropriate/commendable sayings of women in the Shahnameh]. Tehran, Iran: Nashr-e Fākhteh. [In Persian]
- Mazaheri, A. (1993). *Jāde-ye Abrisham* [The Silk Road] (M. N. Noban, Trans.). Tehran, Iran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Mirza, M. A. (2003). *Jang va solh dar Shahnameh* [War and peace in the Shahnameh]. *Nāmeḥ-ye Parsi* [Persian Letter], (1), 43–86. [In Persian]
- Moon, D. (2016). *Fernand Braudel va maktab-e Annales; mo‘arrefi-ye maktab-e tārikhī-ye Annales va barrasi-ye ketāb-e jahān-e Mediterāneh* [Fernand Braudel and the Annales School; introduction to the Annales historical school and review of The Mediterranean world]. *Tarjoman* (Translated by A. Fadaei-Pour). Retrieved July 2024, from http://strath.ac.uk/Departments/History/s_adams/annales.htm [In Persian]
- Morgenthau, H. J. (1995). *Siyāsat miyān-e mellat-hā* [Politics among nations] (H. Moshirzadeh, Trans.). Tehran, Iran: Ministry of Foreign Affairs, Office of Political and International Studies. [In Persian]
- Naqibzadeh Shahrebabaki, A. (1997). *Tahavvol-hā-ye ravābeḥ-e beynolmelal (az Kongereh-ye Vienne tā emrūz)* [Transformations in international relations (from the Congress of Vienna to the present)]. Tehran, Iran: Alborz. [In Persian]
- Nasouhi, E. (2017). *Mafhūm-e jang az didgāh-e hoqūq-e beynolmelal* [The concept of war from the perspective of international law]. Tehran, Iran: Hoqūq Gostar. [In Persian]
- Piran, P. (1993). Introduction. In F. Braudel, *Sarmayedari va hayat-e madi 1400–1800*. Tehran, Iran: Nashr-e Ney. [In Persian]
- Qasemi, E. (2010). *Qavā‘ed-e hoquq-e jang dar Shahnameh* [Rules of the law of war in the Shahnameh] (Master’s thesis). Tehran, Iran: Payame Noor University. [In Persian]
- Qorban-Nia, N. (2003). *Hoquq-e jang dar Eslām* [The law of war in Islam]. Tehran, Iran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]

- Seifuri, B., & Tofighianfar, A. H. (2014). *Negāhi jāme'e-shenāxti be 'elal va āyin-e janghā dar Shahnameh-ye Ferdowsi* [A sociological analysis of the causes and rituals of wars in Ferdowsi's Shahnameh]. *Majalleh-ye Motāle'āt-e Irāni* [Iranian Studies Journal], 12(24), 217–238. [In Persian]
- Seifzade, H. (2009). *Nazaripardāzi dar ravābat-e beynolmelal: Mabāni va qālebhā* [Theorizing in international relations: foundations. Tehran, Iran: Samt. [In Persian]
- Tisheh Yar, M. (2023). *Vižegihā-ye diplomātik-e banu-ferestādegān be revāyat-e Shahname* [Diplomatic features of female envoys in the Shahnameh]. *Iranian Journal of International Politics*, 11(2), 130–161. [In Persian]
- Yasna, Y. (2015). *Moqaddameh-yi bar Ferdowsi-shenasi va Shahnameh-pazhuhi* [An introduction to Ferdowsi studies and Shahnameh research]. Tehran, Iran: Ravīs Publishing. [In Persian]
- Ziaei Bigdeli, M. R. (2007). *Hoquq-e beynolmelal-e omumi* [Public international law]. Tehran, Iran: Ganj-e Danesh. (Original work published 2007). [In Persian]

Iranian Cultural Research

Abstract

مقاله پژوهشی

آداب جنگ و صلح در میان ایرانیان به روایت شاهنامه فردوسی

ماندانا تیشه‌یار*

دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۳؛ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۶

چکیده

مفاهیم جنگ و صلح از دیرباز در میان ملت‌ها وجود داشته و شاید بتوان گفت پیشینه‌ای به قدمت تاریخ بشری دارند. از آنجا که جهان بینی هر ملتی در شکل دادن به رویکرد مردمان آن سرزمین نسبت به این مفاهیم اثرگذار است، در این پژوهش کوشش می‌شود تا با نگاه به شخصیت‌های تاریخی یا اسطوره‌ای داستان‌های شاهنامه، آداب جنگ و صلح در میان ایرانیان مورد مطالعه قرار گیرد. هدف از این پژوهش آن است که به این پرسش‌ها پاسخ داده شود که بر پایه شاهنامه فردوسی، چه عناصر فرهنگی و ذهنی شکل‌دهنده به آداب جنگ و صلح در سنت ایرانی قابل شناسایی است و این آداب چگونه بازتاب‌دهنده یک جهان‌بینی صلح‌طلبانه در بستر حماسه‌های جنگی هستند؟ در این زمینه، کوشش شده تا در چهارچوب نظریه واقع‌گرایی و با بهره‌گیری از روش پژوهش مکتب تاریخ‌نگاری آنال و با تأکید بر اهمیت مطالعه ذهنیت انسان‌ها برای فهم رویدادهای تاریخی و ویژگی‌های اجتماعی، به بررسی دیدگاه ایرانیان نسبت به جنگ و صلح به روایت شاهنامه فردوسی (نسخه خالقی مطلق) پرداخته شود. در نتیجه این بحث می‌توان دید که رویکرد صلح‌مدارانه نسبت به دیگر اقوام و کشورها از جمله ارزش‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی ایرانیان به شمار می‌آمده و در کنار منابع گوناگون حقوق جنگ، در شاهنامه اصول اخلاقی و جوانمردی نیز ملاک عمل بوده است.

کلیدواژه‌ها: شاهنامه، صلح، جنگ، خرد، مکتب تاریخ‌نگاری آنال

۱. استادیار، گروه مطالعات آسیایی مؤسسه آموزش عالی بیمه اکو، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران

mandana.tishehyar@gmail.com ✉

* نویسنده مسئول

۱. مقدمه و بیان مسئله

مفاهیم جنگ و صلح از دیرباز در میان ملت‌ها وجود داشته و شاید بتوان گفت پیشینه‌ای به قدمت تاریخ بشری دارند. در دوران باستان، جنگ یک امر طبیعی در روابط بین‌المللی تلقی می‌شد. اما انسان‌ها رفته رفته توانستند تا حدودی کاربرد زور را در روابط بین‌الملل محدود و قواعد مربوط به آن را تنظیم کنند. از این رو است که می‌توان دید از دیرباز جنگ‌ها دارای اصول و قوانینی بوده‌اند که به عنوان منابع حقوق جنگ در عرف، اصول کلی حقوقی و قراردادهای بین‌المللی آشکار شده‌اند. این اصول و قوانین در متن‌های تاریخی گوناگون آمده‌اند. از جمله این متون کهن، شاهنامه است.

کتاب شاهنامه که در حدود یک هزار سال پیش توسط شاعر نامدار ایرانی، فردوسی توسی سروده شده، یکی از شاهکارهای زبان و ادب فارسی به شمار می‌رود. این کتاب روایتگر آداب و رسوم، ویژگی‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و نظامی و نیز روابط و مناسبات میان ایرانیان با یکدیگر و با مردمان دیگر سرزمین‌ها در دوره‌های جنگ و صلح است.

نبردهای روایت‌شده در شاهنامه، تبلور شیفتگی انسان‌ها به خصلت‌های قهرمانی و پهلوانی است. پهلوانان واقعی در شاهنامه خود را نماینده اهورا می‌دانند و می‌کوشند تا هرچه پدیده اهریمنی است را نابود سازند (خیرخواه، ۱۳۸۸، ۱۲). از این رو، هدف فردوسی از به تصویر کشیدن طولانی جنگ‌ها، نشان دادن نبردهای میان نیروهای نیکی و بدی و نمایش دلاوری‌های مردم و پهلوانان برای دفاع از میهن، به دست آوردن استقلال و آزادی و آشکار ساختن روح شکست‌ناپذیر انسان در برابر بیدادگری بوده است (غلامی زارع‌زاده، ۱۳۹۹، ۱۷۴).

به گفته محمود حکیمی: «شاعر بزرگ ایران با وجود آگاهی از چگونگی جنگ اقوام گوناگون، خود از جنگ بیزار است. او به وحدت انسان‌ها باور دارد و ستیزه‌جویی‌های بشر را نتیجه نادانی، جاه‌طلبی و فزون‌خواهی می‌داند. وی به تکرار می‌گوید که عمر کوتاه هرگز نیرزد به آنکه جز به نیکی گذرانده شود. بر همین مبنا است که بسیاری از اشعار فردوسی درباره صلح و آشتی جویی است» (حکیمی، ۱۳۷۰، ۲۶).

در جهان امروز اصول و قوانین و رویه‌ها و عرف جاری در موضوعات مربوط به حقوق جنگ و صلح، اغلب برآمده از تاریخ، سنت‌ها و اندیشه‌ها و باورهای متفکران غربی است و بنابراین رویکردی بر پایه ارزش‌ها و عناصر هویت‌سازی جوامع غربی را نمایندگی می‌کند و بر کنش بین‌المللی دیگر کشورها تأثیر می‌گذارد. این درحالی‌ست که مطالعه شاهنامه و بررسی رویکرد اسطوره‌ای و تاریخی ایرانیان نسبت به مفاهیم جنگ و صلح در قالب تحلیل محتوای روایت‌های کهن از آن رو دارای اهمیت است که فرصتی برای عرضه دیدگاه‌های نوین درباره سنت‌های صلح‌ورزی در جوامع شرقی به نهادهای آکادمیک و دیپلماتیک در عرصه بین‌المللی در جهان امروز را فراهم می‌آورد.

بازخوانی ذهنیت تاریخی شخصیت‌های اسطوره‌ای و واقعی ایرانی درباره جنگ و صلح همچنین می‌تواند تأثیرات شگرفی در شناخت بهتر ریشه‌های فرهنگی و هویتی باشندگان سرزمین‌های حوزه تمدنی مشترک ما داشته باشد و زمینه تقویت پیوندهای فرهنگی و اجتماعی میان مردمان این سرزمین‌ها در جهان امروز را فراهم آورد. پژوهش‌هایی از این دست همچنین می‌توانند سنت‌های دیرپای جامعه ایرانی در حوزه مطالعات جنگ و صلح را شناسایی کرده و مجموعه‌ای از مطالعات در متون کهن، زمینه‌ساز شکل‌گیری «مکتب ایرانی صلح» در حوزه‌های گوناگون مطالعات حقوقی، سیاسی و فرهنگی بشوند.

در این پژوهش کوشش می‌شود تا با نگاه به شخصیت‌های تاریخی یا اسطوره‌ای داستان‌های شاهنامه، آداب جنگ و صلح در میان ایرانیان مورد مطالعه قرار گیرد. هدف از این پژوهش آن است که به این پرسش‌ها پاسخ داده شود که بر پایه شاهنامه فردوسی، چه عناصر فرهنگی و ذهنی شکل‌دهنده به آداب جنگ و صلح در سنت ایرانی قابل شناسایی است و این آداب چگونه بازتاب‌دهنده یک جهان‌بینی صلح‌طلبانه در بستر حماسه‌های جنگی هستند؟

در این زمینه، کوشش شده تا در چهارچوب روش پژوهش مکتب تاریخ‌نگاری آنال و با تأکید بر اهمیت مطالعه ذهنیت انسان‌ها برای فهم رویدادهای تاریخی و ویژگی‌های اجتماعی، به بررسی دیدگاه ایرانیان نسبت به جنگ و صلح به روایت شاهنامه فردوسی

پرداخته شود. استفاده از این روش برای انجام این پژوهش بدان سبب است که تاریخ‌نگاران این مکتب با رویکردی باز توانسته‌اند از متون کهن، از جمله متون ادبی، به تحلیل گفتمان روی آورده و از دل داستان‌ها و اسطوره‌ها، ذهنیت حاکم بر روایت‌های ادبی - تاریخی و مردمان پرورنده این روایت‌ها را برخوانند. این روش در درک هرچه بهتر عناصر و ویژگی‌های فرهنگی شکل‌دهنده به هویت جمعی جامعه ایرانی یاری رسانده و اسباب فهم ریشه‌های کهن و ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی ایران امروز را فراهم می‌آورد. به ویژه آنکه، تاکنون از روش مکتب آنال برای مطالعه ذهنیت ایرانیان در مطالعات فرهنگی کمتر بهره گرفته شده است.

علت انتخاب شاهنامه به عنوان منبع اصلی این پژوهش، آن است که شاهنامه نمونه بارز به تصور کشیدن فرهنگ ایرانی است (غلامی زارع‌زاده، ۱۳۹۹، ۱۷۰). شاهنامه تصویری است از جامعه ایرانی در جزئی‌ترین ویژگی‌های حیاتی مردم آن (صیفوری و توفیقیان‌فر، ۱۳۹۲، ۲۱۹). می‌دانیم که آفرینش آثار ادبی با زندگی اجتماعی پیوند دارد. از آنجا که سروده‌های شاهنامه، به عنوان تبلور فرهنگ ایرانی نسل‌به‌نسل در حوزه تمدن ایرانی انتقال یافته و از آنجا که فرهنگ در بستر اجتماعی معنا می‌یابد، توجه ویژه به این اثر ادبی در میان ایرانیان را می‌توان ناشی از پذیرش ذهنی مفاهیم و آموزه‌های شاهنامه در ذهن و اندیشه جامعه ایرانی در سطح این حوزه تمدنی دانست.

در واقع، بازخوانی متون کهن با هدف بازیابی عناصر سازنده هویت ایرانی از دیرباز تا امروز، از جمله موضوعاتی است که در مطالعات فرهنگی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این درحالی‌ست که در بطن زندگی روزمره مردم در سرزمین‌های گوناگون ایران فرهنگی، می‌توان تأثیر این روایت‌های تاریخی را آشکارا دید. برای نمونه، اگرچه شاهنامه‌خوانی و تأثیرپذیری از قهرمانان این کتاب سترگ از سده‌های دور تا امروز همچنان در جوامع گوناگون فارسی‌گو و فارسی‌خوار دارد و بسیاری از مردم نام فرزندان خود را از میان نام‌های شخصیت‌های تاریخی و اسطوره‌ای شاهنامه برمی‌گزینند، اما شمار اندک مطالعات فرهنگی و اجتماعی در زمینه بررسی تأثیر این

متون کهن در برساخت هویت ایرانی امروزی گواه تازگی این رویکرد در انجام پژوهش‌های نو و ارائه ایده‌های تازه در این زمینه است.

در میان نسخه‌های گوناگون شاهنامه، نویسنده از نسخه تصحیح‌شده جلال خالقی مطلق که طی بیش از سی سال و با تطبیق کهن‌ترین نسخه‌های دستنویس شاهنامه با یکدیگر، تدوین شده و به گفته بسیاری از اندیشمندان و ادیبان و تاریخ‌نگاران، از معتبرترین نسخ شاهنامه در جهان به شمار می‌رود، بهره گرفته است (خالقی مطلق، ۱۳۹۳).

۲. پیشینه پژوهش

در مطالعات شاهنامه‌پژوهی، موضوع جنگ و صلح دستمایه برخی پژوهش‌ها بوده است. برخی پژوهشگران، درباره شیوه جنگیدن در دوره باستان از این کتاب بهره گرفته‌اند (احمدی، ۱۳۸۹). برخی دیگر، علل جامعه‌شناختی بروز جنگ‌ها در شاهنامه را مورد مطالعه قرار داده‌اند (صیفوری و توفیقیان‌فر، ۱۳۹۲). همچنین در برخی مطالعات موضوع جنگ و صلح در شاهنامه مورد بررسی قرار گرفته و نویسندگان نمونه‌هایی از رویکردهای جنگ‌طلبانه یا صلح‌خواهانه را مورد بحث و تحلیل قرار داده‌اند (میرزا، ۱۳۸۲؛ غلامی زارع‌زاده، ۱۳۹۹) و یا از منظر روان‌شناسی و علوم تربیتی به تحلیل جنگ و صلح در شاهنامه پرداخته‌اند (جمالیان‌زاده و حاتم‌پور، ۱۴۰۳). همچنین موضوع فلسفه جنگ در شاهنامه (همایی، یوزباشی و سرمد، ۱۴۰۳) و یا حقوق اسیران جنگی بر پایه داستان‌های شاهنامه فردوسی و تطبیق آن با قوانین و مقررات امروزی (ارشادی و ذاکری، ۱۳۹۷) از جمله موضوعات مورد مطالعه درباره جنگ و صلح در شاهنامه بوده‌اند.

با این همه، در هیچ‌یک از این پژوهش‌ها، روش تاریخ‌نگاری آنال به ویژه با تأکید بر مطالعه ذهنیت شخصیت‌های اسطوره‌ای برای شناخت رویکرد آنان نسبت به مسئله جنگ و صلح مورد استفاده قرار نگرفته است. همچنین طبقه‌بندی مسئله جنگ در سه بخش چپستی،

چرایی و چگونگی انجام جنگ‌ها در شاهنامه و کوشش برای تحلیل هر یک از این بخش‌ها با هدف نشان دادن رویکرد صلح‌خواهانه در میان شخصیت‌های رقم‌زننده به داستان‌های شاهنامه، موضوع دیگری است که در پژوهش‌های پیش‌گفته مورد توجه نبوده‌اند. به این ترتیب، پژوهش کنونی در چهارچوب نظریه واقع‌گرایی و با بهره‌گیری از یک روش نوین برای شاهنامه‌پژوهی می‌کوشد تا با رویکرد میان‌رشته‌ای، آداب فرهنگی ایرانیان در زمینه جنگ و صلح را بازخوانی کرده و نشان دهد که چگونه این ویژگی‌ها در خاطره تاریخی مردمان سرزمین‌های ایرانی به یاد مانده و بنیان‌های فرهنگی و هویتی آنان را بر ساخته‌اند.

۳. چهارچوب نظری: واقع‌گرایی

برای تبیین نظری هرچه بهتر رویکرد ایرانیان نسبت به دو مؤلفه جنگ و صلح در کتاب شاهنامه فردوسی، کوشش می‌شود تا از نظریه واقع‌گرایی بهره گرفته و نشان داده شود که چگونه این نظریه در تبیین آداب جنگ و صلح در میان ایرانیان، نیاز به اصلاح و تطبیق در قالب گونه‌ای خوانش مبتنی بر ارزش‌های فرهنگی و اخلاقی دارد. مؤلفه‌های نظریه واقع‌گرایی را می‌توان در پنج بند اصلی خلاصه کرد:

نخست آنکه، واقع‌گرایان بر نقش سرشت رفتار بشر در تعیین شیوه رفتار بین‌المللی واحدهای سیاسی تأکید دارند. آنان معتقدند که طبیعت بشر به‌راحتی قابل تغییر و یا ذاتاً خوب یا کمال‌پذیر نیست و در این میان، هم نوع بشر و هم واحدهای سیاسی ساخته دست بشر، همواره خود را مُحِق در اجرای عدالت بر پایه باورهای خود می‌دانند. ریمون آرون، اندیشمند فرانسوی بر این باور است که: «روابط بین‌الملل با روابط میان واحدهایی سیاسی سروکار دارد که هر یک مدعی حق به دست گرفتن عدالت و داوری در مورد جنگیدن یا نجنگیدن هستند» (به نقل از: دوئرتی و فالتزگراف، ۱۳۷۶، ۱۹۰).

دوم آنکه، دولت‌های ملی بازیگران اصلی در یک نظام دولت‌محور هستند.

سوم آنکه، سیاست بین‌الملل کشمکش بر سر قدرت در یک محیط فاقد مرجع قدرتمند مرکزی است. بنابراین، جنگیدن، بخشی از ماهیت ذاتی روابط میان واحدهای

سیاسی است. ماکیاوولی با اشاره به طبیعت انسان، جنگ را همزاد انسان توصیف کرده و از دید او، انسان با حیوان فرقی ندارد. جنگ از طبیعت انسان برخاسته و جزو زندگی اوست. این جنگ آنقدر طبیعی است که مانند زندگی است (نقیب‌زاده شهر بابکی، ۱۳۷۶، ۵۹).
توسیدید (تاریخ‌نویس یونانی) نیز بر این باور بود که: «آنچه جنگ را اجتناب‌ناپذیر ساخت، رشد قدرت آتن و هراسی بود که این مسئله در اسپارت ایجاد کرد». پس از دید او نیز جنگ امری طبیعی است که تنها به خاطر هراس از دیگری ممکن است برای مدتی کنار گذاشته شود. متفکران عصر مدرن مانند مورگنتا و کاپلان نیز بر این باورند که «نظام بین‌المللی بر اصل تنازع بقای داروین، و حرص و آز و ترس‌هایز مبتنی است». از دید ایشان، راه مبارزه با این صفات و شاخصه‌های بین‌المللی، ابتدا اعمال دیپلماسی مبتنی بر قدرت، سپس تهدید و سرانجام جنگ است (به نقل از: سیف‌زاده، ۱۳۷۴، ۶۵ و ۶۴). در واقع، هدف از جنگ‌ها، دستیابی به قدرت بیشتر و استیلا بر دیگری است. روبرت اشتراوس هوپه در این زمینه می‌گوید: «جست‌وجوی قدرت بر سیاست بین‌الملل استیلا دارد. در هر دوره شناخته‌شده‌ای از تاریخ، دولت‌های چندی بوده‌اند که درگیر نبردی مرگبار شده و همگی طالب افزایش یا حفظ قدرت خویش بوده‌اند» (دوئرتی و فالتزگراف، ۱۳۷۶، ۱۴۶).

چهارم آنکه، کشورها برای حفظ توازن قدرت، در کوشش برای به دست آوردن، نمایش و افزایش توانمندی‌های خود در محیط بین‌المللی هستند. به گفته توماس هابز: «علت ایجاد روابط دیپلماتیک کشورها در صحنه بین‌المللی و همچنین مایه اصلی ناسازگاری و سازگاری موقت دولت‌ها و جنگ میان آنها، به دست آوردن قدرت و نگهداشت و افزایش و نمایش قدرت به خاطر حفظ خود و منافع ملی‌شان است» (بهزادی، ۱۳۷۳، ۱۵۶).

و پنجم آنکه، تنها از راه توازن قوا، ترس و پیمان‌های دسته‌جمعی می‌توان اختلافات را محدود و از جنگ جلوگیری کرد و صلح نسبی در جهان برپا داشت. در این رویکرد، همه‌چیز از قدرت سرچشمه گرفته و به قدرت ختم می‌گردد (مورگنتا، ۱۳۷۴، ۴۳).

به این ترتیب، می‌توان گفت که در یک نظام بین‌المللی نامتمرکز، میان دولت‌های ملی از حیث توانایی‌هایشان سلسله‌مراتبی (به صورت قدرت‌های بزرگتر و دولت‌های

کوچکتر) برپاست و در روابط میان این واحدهای سیاسی، توازن قدرت نه از راه صلح و گفت‌وگو بلکه از راه افزایش توانمندی‌ها در همه عرصه‌ها به دست می‌آید.

در شاهنامه فردوسی، با مطالعه روابط میان مردمان در دو دوره اسطوره‌ای و تاریخی، می‌توان دید که همچون عصر کنونی، مهم‌ترین واحدهای سیاسی بازیگر، دولت‌ها هستند و نظمی آنارکیک بر جهان باستان فرمانرواست و درحالی‌که دولت‌ها به دنبال تأمین منافع ملی و افزایش قدرت خود از راه ائتلاف‌سازی و گفت‌وگوهای دیپلماتیک می‌باشند، از جنگ نیز به‌عنوان ابزاری برای رسیدن به اهداف خود بهره می‌گیرند و از همین رو، جنگ‌های پیاپی میان آنها به علل گوناگونی رخ می‌دهند که در ادامه این نوشتار مفصل‌تر بدان خواهیم پرداخت.

آنچه که به عنوان تفاوت آشکار میان نظریه‌های واقع‌گرایی در روابط بین‌الملل در تعریف امر روزی و میان گفتار و رفتار ایرانیان در روایت‌های شاهنامه فردوسی می‌توان دید، آن است که ایرانیان در عرصه سیاست خارجی در موارد متعددی ارزش‌های فرهنگی و اخلاقی را رعایت کرده و گونه‌ای رهیافت «واقع‌گرایی اخلاق‌مدار» را دنبال می‌کردند. در ادامه کوشش می‌شود با بررسی آداب جنگ و صلح و خوانش و تحلیل محتوای گفتار، نوشتار و رفتار شماری از شخصیت‌های اصلی این کتاب، به نمونه‌هایی از این واقع‌گرایی اخلاق‌مدار دست یافت.

۴. روش پژوهش: مکتب تاریخ‌نگاری آنال

تاریخ‌نگاری برای سده‌ها، تنها کارویژه تاریخ‌دانان بود و کاری ادبی و فنی دبیرانه و شاعرانه به شمار می‌رفت (کریمی، ۱۳۸۹، ۱۶۸). اما امروزه متخصصان از رشته‌های گوناگون هر یک به فراخور حوزه کاری‌شان به تاریخ و پیشینه موضوعات مورد بحث توجه دارند. از سال ۱۹۲۹، تاریخ‌نگاران مجله فرانسوی آنال^۱ نقدهایی را به سبک

۱. واژه Annales از واژه لاتینی Annus (سال) گرفته شده و به معنای شرح وقایع سالانه بدون تحلیل و تفسیر است. معادل فارسی آن «سالنامه» است.

تاریخ‌نگاری دوران روشنگری وارد کردند. آن‌ها بر این باور بودند که نمی‌توان مدارک غیرسندی مانند آثار باستانی و یا متون ادبی را نادیده گرفت (فولادوند، ۱۳۶۵، ۲).

نسل نخست تاریخ‌نگاران مجله آنال با رویگردانی از تمرکز صرف بر تاریخ‌نگاری روایت‌گرایانه و پوزیتیویستی منحصر به موضوعات سیاسی و درباری و با تأکید بر تاریخ اقتصادی و اجتماعی - یا به سخنی دیگر «تاریخ گسترده‌تر و انسانی‌تر» که همه فعالیت‌های انسان را شامل شود - به بهره‌گیری از رشته‌های دیگر مانند جغرافیا، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، زبان‌شناسی، انسان‌شناسی، قوم‌شناسی، مطالعات ادیان و ادبیات پرداختند. آنان همچنین تنها به کتاب‌های تاریخ اکتفا نکرده و همه آثار به جا مانده از گذشته، از جمله متون ادبی، که می‌توانستند دریچه‌ای تازه برای فهم بهتر رویدادها و روندهای تاریخی را بگشایند، به کار بستند.

نسل دوم نویسندگان مجله آنال از دهه ۱۹۶۰ به انجام مطالعاتی درباره تاریخ روستایی و تاریخ محلی بر پایه پژوهش‌های جغرافیایی و منطقه‌ای پرداختند (برودل، ۱۳۷۲، ۳۹؛ بلک و مکرایلد، ۱۳۹۰، ۱۰۰).

نسل سوم نویسندگان مجله آنال از دهه ۱۹۸۰ تاکنون بیشتر به مطالعه ذهنیت مردم جوامع گوناگون و تأثیر دیدگاه‌ها و باورهای آنها بر رفتارهایشان و به دنبال آن، شکل‌دهی به روندها و رویدادهای تاریخی پرداخته‌اند. مطالعات انسان‌شناختی فرهنگ‌ها و نیز انجام پژوهش‌هایی در زمینه دیدگاه‌ها و جهان بینی‌ها با تأکید بر افکار عمومی و خرد جمعی، فولکلور و مطالعه اسطوره‌ها و افسانه‌ها از جمله موضوعات مورد توجه این گروه از تاریخ‌نویسان بوده است (برودل، ۱۳۷۲، ۴۰). امانوئل روی لادری^۱ یکی از این گروه پژوهشگران است. او روش تمرکز پژوهش بر مطالعه ذهنیت یک خانواده، یا ذهنیت شخصیت‌های یک رویداد به امید تأییدن نوری بر زوایای ساختارهای فکری و مادی یک جامعه انسانی را مطالعه «تاریخ خرد^۲» می‌نامد (نگاه کنید به: مون، ۱۳۹۴).

1. E. La Roy Ladurie
2. Micro History

دیگر تاریخ‌نگار سرشناس این دوره، ژاک لوگوف^۱ است که «تصور ذهنیت»^۲ را در روش تاریخ‌نگاری گسترش داد. وی بر این باور بود که ذهنیت هر فرد تاریخی، دقیقاً چیزی است که او با دیگر انسان‌های هم دوره خود در آن شریک است (چارتیر^۳، ۱۹۸۹، ۲۷) (اتحادیه و فولادوند، ۱۳۶۵، ۴۰).

به این ترتیب، نویسندگان مجله آنال به تدریج توانستند یک مکتب تاریخ‌نگاری نوین و یک جنبش روشنفکری را در طول سده بیستم شکل دهند. این مکتب تأثیر بسیاری بر تاریخ‌نویسی فرانسه و شماری دیگر از کشورها، به ویژه در زمینه استفاده از روش‌های علوم اجتماعی به وسیله پژوهشگران تاریخ و تأکید بیشتر بر جنبه‌های اجتماعی پژوهش‌های تاریخی و ارائه رویکردی ضد تحلیل طبقاتی تاریخ‌نگاری مارکسیستی، بر جای گذاشت (فضلی‌نژاد، ۱۳۸۷).

اگرچه از عمر این روش پژوهش در تاریخ، بیش از یک سده می‌گذرد، با این حال، به‌ندرت می‌توان دید که پژوهشگران ایرانی در مطالعات اجتماعی از این روش بهره‌برده باشند. به ویژه در شاهنامه‌پژوهی، اگرچه مقالات و کتاب‌های زیادی درباره تحلیل داستان‌های تاریخی و اسطوره‌ای بر پایه نظریه‌های علمی و روش‌های نوین پژوهشی به نگارش درآمده‌اند، اما خوانش ذهنیت شخصیت‌های این کتاب برای درک دیدگاه و رویکرد مردمان باستان در سرزمین‌های ایران فرهنگی، کمتر به انجام رسیده‌اند. توجه به ظاهر روایت‌ها در این کتاب، که بازگوکننده نبردهای گوناگون میان دولت‌ها و شخصیت‌ها در دوره‌های مختلف است، این باور را برساخته که شاهنامه کتابی درباره جنگ است و قهرمانان اصلی آن، جنگاوران به شمار می‌روند. این درحالی است که بازخوانی این داستان‌ها با هدف فهم ذهنیت بازیگران اصلی هر روایت، گونه دیگری از رویکرد آنان نسبت به مسئله جنگ و صلح را می‌تواند به نمایش بگذارد.

1. Jacques Le Goff
2. Mentality
3. Chartier

روش مطالعه ذهنیت تاریخی شخصیت‌های واقعی و اسطوره‌ای از دل متون ادبی، که در نسل سوم مکتب آنال بر آن تأکید شده، این فرصت را به دست می‌دهد که برای نمونه، از پس روایت‌های جنگ و خونریزی در داستان‌های شاهنامه، بتوانیم به دیدگاه و باور ذهنی شخصیت‌های داستان‌ها دست یابیم و ببینیم که اصالت در نظر آنان به جنگ داده شده است و یا به صلح. همچنین در این چهارچوب می‌توان به روشنی دید که چگونه اصالت دادن به امر صلح دوستی، سبب می‌شود که آداب جنگیدن به گونه‌ای تعریف شود که هماهنگ با باور ذهنی جنگاوران صلح‌دوست باشد. این امر از آن رو اهمیت دارد که می‌تواند در برساختن گفتمان‌های نوین سیاسی و فرهنگی در جوامع ایرانی امروز و شکل دادن به هویت جمعی مردمان و سیاستگذاران این سرزمین‌ها تأثیر جدی بر جای گذارد و رویکردهای تازه‌ای را در عرصه‌های سیاسی و دیپلماتیک ارائه نماید.

در ادامه این نوشتار، برای کاربرت روش مطالعه ذهنیت تاریخی، کوشش خواهد شد تا با خوانش داستان‌های گوناگون شاهنامه و تحلیل رویکرد شخصیت‌های اصلی هر داستان بر پایه روایت ارائه‌شده از سوی آنان توسط فردوسی، به کنه اندیشه و رویکرد آنان نسبت به مفاهیم جنگ و صلح دست یافت. در این روش، گاه به گفت‌وگوی میان شخصیت‌ها و گاه به فرمان‌هایی که خطاب به سپاهیان صادر شده‌اند و نیز به شیوه عملکرد هر یک از شخصیت‌های مورد مطالعه استناد کرد. به این ترتیب، مطالعه گفتار و فرامین و کردار شماری از شخصیت‌های داستان‌های شاهنامه که در این پژوهش مورد مطالعه قرار گرفته‌اند و تحلیل محتوای سخنان، فرمان‌ها و عملکرد آنان برای درک ذهنیتشان نسبت به مفاهیم جنگ و صلح، ملاک سنجش رویکرد آنان در چهارچوب روش پژوهش نسل سوم مکتب تاریخ‌نگاری آنال بوده است.

۵. یافته‌ها

با در نظر گرفتن رویکرد پیشنهادی نسل سوم اندیشمندان مکتب آنال، در این بخش کوشش می‌شود تا با بهره‌گیری از ایده اهمیت ذهنیت مردمان در شکل دادن به رویدادها

و روندها و ساختن تاریخ، به بررسی دیدگاه شخصیت‌های شاهنامه نسبت به جنگ و صلح پرداخته شود.

۵-۱. چیستی جنگ

در میان شخصیت‌های داستان‌های شاهنامه می‌توان دید که بیشتر آنان جنگ را امری نکوهیده می‌دانستند و به دنبال آشتی جویی بودند و دوم آنکه، اگر دست به جنگ می‌زدند، آن را در چهارچوب نبرد میان اهورا با اهریمن صورت‌بندی می‌کردند و به دنبال هدفی آرمانی برای برپایی دادگری بودند. رویکردهای طرح شده در داستان‌های شاهنامه در چند دسته طبقه‌بندی می‌شوند:

۵-۱-۱. نکوهش جنگ و کوشش برای دوری از آن

اگرچه شاهنامه سروده‌ای حماسی است و به توصیف جنگ‌ها با جزئیات فراوان پرداخته، اما از یک نگاه کلان، رویکرد فردوسی و بسیاری از قهرمانان داستان‌های او، دوری از جنگ و نکوهش آن است.

هرچند فردوسی همواره خواهان سرافرازی ایران و پیروزی آن در جنگ است، اما در لابه‌لای سروده‌ها، زبان به نکوهش جنگ و آغازگران آن می‌گشاید. «فردوسی از این مسئله آگاه است که اگر بر دشمن پیروز نشوی، او تو را نابود می‌کند. با اینهمه، همواره راستی و درستی راستوده و جنگ را نکوهش می‌کند» (قوام و فاطمی‌نژاد، ۱۳۸۸، ۱۷۴).

در اغلب روایت‌های این کتاب، در سخن قهرمانان به روشنی می‌توان دید که صلح و آشتی را به جنگ ترجیح می‌دهند. شاهان بارها به فرماندهان سپاه و وزیران یادآور می‌شوند که نرمخویی و دوری از جنگ با دشمنان، از ویژگی‌های بزرگ‌زادگان است. در یکی از این داستان‌ها، کیخسرو شاه ایران به فرماندهان سپاهش پیش از جنگ چنین پند می‌دهد: «به کسی ستم نکنید؛ خانه‌های آباد را ویران نکنید؛ کسی را که با شما نمی‌جنگد، نکشید؛ با دادگری رفتار کنید؛ دشمن را پند دهید تا دست از جنگ بکشد؛ در همه جا خداوند را به نیکی یاد کنید». آنان همچنین در موارد متعدد هنگامی که دشمن پیشنهاد صلح در میانه جنگ را می‌داد، حتی اگر از نظر نظامی دست بالا را داشتند، ترجیح می‌دادند که بر سر

میز گفت‌وگو بنشینند. برای نمونه، در دوره کیانیان، کيقباد، پادشاه ایران، به روشنی می‌گوید که آشتی را بر جنگ ترجیح می‌دهد و تأکید می‌کند که این امر آنقدر طبیعی است که حتی حیوانات وحشی و کوه‌های استوار نیز بر این باورند.

مرا آشتی بهتر آید ز جنگ نباید گرفتن چنین کار تنگ
پلنگ این شناسد که پیکار و جنگ نه خوب است و داند همی کوه و سنگ

در همین داستان، هنگامی که پشنگ تورانی به کيقباد پیشنهاد صلح می‌دهد و او می‌پذیرد، رستم، پهلوان نامدار ایرانی، به شاه انتقاد می‌کند که دشمن در آستانه شکست خوردن است و بهتر است به جنگ ادامه دهیم، اما کيقباد تأکید می‌کند که شایسته است تا حد امکان از جنگ، که نماد کژوی و ناراستی است، پرهیز کنیم.

بدو گفت رستم که‌ای شهریار مجوی آشتی در گه کارزار
بُبد آشتی پیش از آوردشان بدین روز، گُرز من آوردشان
چنین گفت با نامور کيقباد که چیزی ندیدم نکوتر ز داد
سزد گر هر آنکس که دارد خرد به کژوی و ناراستی ننگرد

۵-۱-۲. سیاست آشتی‌جویی

داستان اصلی کتاب شاهنامه، از جایی آغاز می‌شود که فریدون، بزرگ‌شاه ایرانی، جهان را به سه بخش تقسیم می‌کند و سرزمین روم را به پسر بزرگش سلم، سرزمین توران را به پسر دیگرش تور، و سرزمین ایران را به پسر کوچکش ایرج می‌دهد. در این میان، دو برادر بزرگ‌تر از این تقسیم ناخشنود هستند و تصمیم می‌گیرند که برادر کوچکتر را نابود کنند. ایرج اما به نزد آن‌ها می‌رود و می‌گوید که آماده است تا بدون جنگ و برادرکشی، از تاج و تخت چشم‌پوشد، اما دوستی و برادری میان آن‌ها برجا بماند:

نه تاج کنی خواهم اکنون نه گاه نه نام بزرگی نه ایران سپاه
من ایران نخواهم نه خاور نه چین نه شاهی نگسترده روی زمین
مرا تخت ایران اگر بود زیر کنون گشتم از تاج و از تخت سیر
سپر دم شما را کلاه و نگین مدارید با من شما نیز کین

هرچند برادران این پیشنهاد را نمی‌پذیرند و او را می‌کشند، اما ایرج به نماد آشتی‌جویی در سراسر ادبیات فارسی ایران تا به امروز تبدیل شده است.

دومین شخصیت جاودانی شاهنامه، سیاوش است. او که شاهزاده‌ای جوان است، به فرماندهی لشکر منصوب می‌شود و درحالی‌که سپاهش در جنگ در حال پیروز شدن هستند، از افراسیاب که دشمن دیرینه ایران است، هیأتی بزرگ با هدایای بسیار برای رساندن پیام درخواست صلح و آشتی نزد او می‌آیند. پدر سیاوش که پادشاه ایران است، به او امر می‌کند که جنگ را تا نابودی دشمن ادامه دهد. اما سیاوش ترجیح می‌دهد که به صلح روی آورد. او بعدها به دست افراسیاب کشته می‌شود و به نماد مظلومیت در تاریخ ایران بدل می‌گردد. برخی نیز او را ایزد نگهداری از پیمان‌ها و تداوم دوستی‌ها می‌خوانند. «می‌توان دید که جهان سیاوش، جهان انسان دوستی، مدارا و نفی خشونت است. می‌توان شخصیت سیاوش در شاهنامه را نماد آرمان‌خواهی صلح‌دوستانه دانست. شاهرخ مسکوب او را چهره زمینی ایزد مهر می‌داند که کارش نگهداری پیمان‌ها و تداوم دوستی‌ها است» (یسنا، ۱۳۹۴، ۳۶). اما این رویکرد تنها ویژه این دو شخصیت نیست. در داستانی دیگر، گودرز، فرمانده سپاه ایران نیز در جنگ با تورانیان می‌گوید که بی‌تردید صلح و آشتی بهتر از جنگ است: «ز جنگ، آشتی بی‌گمان بهتر است».

هنگامی که وی نمایندگانی را نزد دشمن می‌فرستد تا برای برپایی صلح و آشتی گفت‌وگو کنند، کیخسرو، پادشاه ایران، به او پیام می‌دهد که کاری که او کرده، همان کاری است که انسان‌های آزاده انجام می‌دهند:

نخست آنکه گفتمی که مر گیور را	بزرگان فرزانه نیور را
به نزدیک پیران فرستاده‌ام	چه مایه ورا پندها داده‌ام
نپذیرفت بد گوهرش پند من	نجست اندران کار پیوند من
مرا زین سخن پیش بود آگهی	که پیران ندارد دل از کین تهی
تو با دشمن آر خوب گفتمی رواست	از آزادگان خوب گفتن سزاست

و دیگر آنکه، در جنگ بزرگ با توران، کیخسرو سپاه خود را فرمان می‌دهد که اگر تورانیان از جنگیدن پشیمان شوند، شما نیز دست از جنگ بکشید و اگر خواستند به جنگ ادامه دهند، شما می‌توانید با آنها برزمید.

ز ترکان هر آن کس که فرمان کند
 مساژید جنگ و مریزید خون
 وگر جنگ جوید کسی با سپاه
 شما را حلال است خون ریختن
 دل از جنگ جستن پشیمان کند
 مباشد کس را به بد رهنمون
 دل کینه دارش نیاید به راه
 به هر جای تاراج و آویختن

وی همچنین در جنگی دیگر، به گودرز (فرمانده سپاه ایران) پند می‌دهد که نه تنها آغازگر جنگ نباشد، بلکه کوشش کند تا حد ممکن از ویران‌سازی سرزمین‌های آباد پرهیزد و از جنگیدن با کسانی که سر جنگ با سپاه ایران ندارند، خودداری کنند.

به گودرز فرمود پس شهریار
 نگر تا نیازی به بیداد دست
 به کردار بد هیچ مگشای چنگ
 کسی کو بجنگت نبندد میان
 که نپسندت از ما بدی دادگر
 که رفتی کمر بسته کارزار
 نگردانی ایوان آباد، پست
 بر اندیش از دوده و نام و ننگ
 چنان ساز کز تو نبیند زیان
 سپنجست گیتی و ما برگذر

یکی دیگر از شخصیت‌های صلح‌دوست در شاهنامه، سیندخت، همسر مهرباب (پادشاه کابلستان) است. او از راه گفت‌وگوهای دیپلماتیک می‌تواند جلوی جنگ میان کابلستان و زابلستان را بگیرد و زمینه پیوند میان دخترش روداوه، با زال (پسر سام، سپهسالار سپاه ایران و فرمانده زابلستان) را فراهم آورد که از دل این پیوند، رستم (پهلوان اسطوره‌ای ایرانی) زاده می‌شود (تیشه‌یار، ۱۴۰۲).

کیا در مقاله «سخنان سزاوار زنان در شاهنامه»، مأموریت سیندخت در پاسداری از صلح را این‌گونه تحلیل می‌کند: «به گمان ما، طرحی هرچند کم‌رنگ از باوری کهن در این صحنه به یادگار مانده است و آن نقش زن است در پاسداری از شهر. در حوزه چنین باوری، سیندخت شهربان است و نه مهرباب. پاسداری از کاولستان پاره‌ای است از خویشکاری بانوی آن شهر به پیروی از نمونه کهن آیینی که پاسداری قدسی از شهر و قوم، بر عهده ایزد مادر بوده است و در جوامع مادرسالار، زنان از شهر خود دفاع می‌کردند.» (کیا، ۱۳۷۱، ۶۵).

۳-۱-۵. جنگ اهورا با اهریمن

در میان انواع جنگ، ایده جنگ مشروع از دیرباز مورد بحث بوده است. طرفداران این نظریه بر این باورند که می‌توان خشونت و درگیری‌ها را از طریق معیارهای فلسفی،

مذهبی و سیاسی تحت نظم و قاعده درآورد. از این رو، جنگ تحت شرایطی جایز و مشروع است و کشور زیان دیده که حق مشروع دفاع و یا تعقیب را دارد، می‌تواند به جنگ متوسل شود. چهار ویژگی جنگ مشروع عبارتند از:

۱. هدف جنگ، مشروع و اخلاقی باشد
 ۲. آغاز و هدایت آن به وسیله یک مرجع قانونی مانند حاکم باشد
 ۳. احتمال به دست آوردن موفقیت در جنگ باشد
 ۴. به کارگیری جنگ نه تنها نباید دشمنی و بی‌نظمی شدیدتری را درست کند، بلکه باید سبب خیر، منفعت و برقراری دوباره عدالت شود (ضیایی بیگدلی، ۱۳۸۶).
- گفته می‌شود مفهوم جنگ مشروع نخستین بار در کتاب حماسی هندوان یعنی مهاباراتا مطرح شد و برخی نیز آن را مربوط به دوران روم باستان می‌دانند. سنت آگوستین نخستین نظریه پرداز بود که به جنگ مشروع جنبه الهی داد. آگوستین جنگ را در صورتی عادلانه می‌داند که صادرکننده جنگ دارای مشروعیت الهی بوده و هدفش از این کار، اجرای عدالت و برپایی جامعه توحیدی باشد. به نظر آگوستین، نظریه جنگ عادلانه دارای سه ویژگی است: ۱. اخلاق (فضیلت و عدالت) ۲. قوانین (طبیعی و زمانی) ۳. مشترک المنافع. همین سه نکته مهم‌ترین دستاورد در نظریه جنگ عادلانه است. او محور اساسی جنگ عادلانه را گناه قرار داده و می‌گوید که برای رهایی از زندگی مادی و شکل‌گیری زندگی معنوی، جنگ عادلانه شکل می‌گیرد. آگوستین تاریخ را کشاکش و مبارزه میان دو نیروی خیر و شر می‌دانست (عالم، ۱۳۷۶، ۲۲۵).

در سده هفدهم هوگو گروسپیوس با نگارش کتابی به نام «حقوق جنگ و صلح» نظریات خود را درباره جنگ بازگو کرده و تنها جنگ مشروع را جایز می‌داند. همچنین مونتسکیو، فیلسوف عصر روشنگری، بر این باور بود که در دو صورت جنگی را می‌توان عادلانه نامید: نخست، در دفاع از خود پس از تعرض دشمن، و دوم در دفاع از دوست، پس از تعرض دشمن (عابدیان، ۱۳۹۴).

از سوی دیگر، جنگ مقدس یا جهاد به عنوان ابزاری برای حفظ دینداران در برابر

ستم در نظر گرفته شده و به عنوان جنگی مشروع به منظور دفاع از مذهب و نظم عمومی و جلوگیری از تجاوز و بی‌عدالتی توسعه یافته است (قربان‌نیا، ۱۳۸۲؛ حقیقت، مرتضوی لنگرودی و باقری خاروانی، ۱۳۹۲؛ باقری و حقیقت، ۱۳۹۲؛ عالم، ۱۳۷۶).

در شاهنامه، هنگامی که تصمیم به جنگیدن گرفته می‌شد، این جنگ اغلب برای سپاهیان، جنگ میان خیر و شر با نیکی و خوبی بود و به آنان آموزش داده می‌شد که این جنگ اهورا علیه اهریمن است و هر آنکس که در این رزم به پا خیزد، اگر کشته شود، به بهشت می‌رود و گناهان او نزد پروردگار بخشوده است و اگر زنده بماند، به جاه و مال خواهد رسید. همچنین مفهوم شهادت و جاودانگی به عنوان یک ارزش مقدس در میان سپاهیان ترویج داده می‌شد تا دلاوران به جنگند و از مرگ ابایی نداشته باشند.

خروشی برآمد ز پیش سپاه	کهای نامداران و شیران شاه
بدانید کائن جنگ اهرمن است	همان روز جنگست و کین جستن است
کنون باید آیین نوساختن	همه در پناه جهاندار بید
کسی کوشود کشته زین رزمگاه	بهشتی شود، گشته پاک از گناه
هرآنکس که از لشکر روم و چین	بریزید خون اندرین دشت کین
به گیتی همی باش با ترس و باک	نیایش همی کن به یزدان پاک
همه نیک نامید تا جاودان	بمانید با فره موبدان
هم از شاه یابید دیهیم و تخت	ز سالار زر و ز دادار بخت

به این ترتیب، می‌توان دید که در میان شاهان و سپهسالاران بخرد که در شاهنامه از احترام و جایگاه ویژه برخوردارند، اصالت به امر صلح دوستی و آشتی جویی داده می‌شده و این امر در گفتار و رفتار آنان آشکار است. تأثیر این رویکرد شخصیت‌های تاریخی و اسطوره‌ای بر ذهنیت فرهنگی و اجتماعی جامعه ایران فرهنگی را می‌توان در این امر دید که تا به امروز این شخصیت‌های صلح‌دوست، محبوب‌ترین اسطوره‌های مردمان جهان ایرانی به شمار می‌روند. در واقع، اگرچه این پهلوانان از توان نظامی و قدرت مادی برای جنگیدن و غلبه بر دشمن برخوردار بوده‌اند، اما باور آنان به صلح و آشتی است که از آنان «قهرمان»

می‌سازد و آنان را در یادها ماندگار می‌کند. شاید بتوان از منظری دیگر نیز اینگونه گفت که این شخصیت‌های صلح باور، بار آمده و پرورنده شده در تخیل و باور جمعی جامعه ایرانی در طول تاریخ هستند و باور اجتماعی به صلح و آشتی، از آنان قهرمانانی این چنین ساخته است که همچون ایرج و سیاوش، جان بر سر صلح‌خواهی بگذارند.

۵-۲. چرایی جنگ

درباره علل جنگ دیدگاه‌های گوناگونی مطرح شده‌اند. برخی از این علل عبارتند از حرص و طمع، انتقام، کینه‌توزی، دفاع از خود، برپایی دادگری و آشتی، گسترش دین یا ایدئولوژی، نفی بدی و بیدادگری، دستیابی به جامعه آرمانی و مانند اینها. جنگ‌های ایرانیان به روایت شاهنامه فردوسی در دو دسته قابل تحلیل هستند:

۵-۲-۱. داشتن آرمانی عادلانه

یکی از علل جنگ‌ها، جلوگیری از ویرانی و ستمگری نابخردان بوده است. برای نمونه، هنگامی که دشمن به سرزمین ایرانیان یورش می‌آورد، در میان سپاهیان گفته می‌شد که برای جلوگیری از خونریزی و نابودی سرزمینمان باید آماده رزم شویم. «دریغ است که ایران ویران شود، کنام پلنگان و شیران شود». در واقع، داشتن آرمانی عادلانه (مانند دفاع از میهن، برپایی دادگری و آشتی، گسترش دین و نفی بدی و بیدادگری) از جمله علل جنگ‌های ایرانیان بوده است.

۵-۲-۲. دادگری

همچنین می‌توان دید که گاه جنگ‌ها به خاطر گرفتن انتقام خون بر زمین ریخته شده یک انسان بی‌گناه آغاز می‌شدند و برای سال‌ها ادامه می‌یافتند. این امر از آنجا برمی‌خاست که به باور ایرانیان، تنها با دادگری و پاسخ دادن به بیداد ستمگران است که می‌توان صلح و آشتی را برپا نمود. نمونه آن را در انتقام‌گیری خون ایرج می‌توان دید که به نسل‌ها جنگ میان ایرانیان و تورانیان انجامید. «درختی که از کین ایرج برست، به خون برگ و بارش بخواهیم شست». در واقع، می‌توان فلسفه اینگونه جنگ‌ها را برپایی عدالت و دادگری از راه تنبیه مجرمان دانست.

۵-۳. چگونگی جنگ

در این بخش، به بررسی جزئیات رفتار ایرانیان در طول جنگ‌های مکرر با دشمنان گوناگون در طول هزاران سال، آن‌گونه که در شاهنامه روایت شده است، پرداخته می‌شود. شیوه رفتار با اسیران، رفتار با دشمن فراری، رفتار با زنان و کودکان و کهنسالان، رفتار با بزرگان، رفتار با زخمیان جنگی، رویکرد ایرانیان نسبت به تاکتیک‌های گوناگون جنگی مانند شیوخون، نیرنگ در جنگ، پیمان شکنی، غرامت خواهی، و نیز اهمیت بازسازی ویرانی‌ها و پاسداری از محیط زیست در طول جنگ و سرانجام شیوه رفتار با سرزمین‌های فتح شده از جمله موضوعاتی هستند که در این بخش به آنها پرداخته می‌شود.

۵-۳-۱. شیوه رفتار با اسیران

از جمله مصادیق بارز حقوق بشردوستانه در مخاصمات بین‌المللی، قواعد مربوط به چگونگی رفتار با اسرای جنگی است. از میان پیمان‌نامه‌های بین‌المللی، کنوانسیون سوم ژنو (مصوب ۱۹۴۹) مهم‌ترین و جامع‌ترین سند در پشتیبانی از حقوق اسرای جنگی است. بررسی‌های انجام‌شده نشان می‌دهد که شاهان ایرانی شاهنامه به حقوق و کرامت انسانی اسرا اغلب پایبند بوده و در بیشتر موارد برخوردی بشردوستانه با آنان داشته‌اند. از سویی توجه به اسرا در یک دوره تاریخی، به‌ویژه در میان شاهان ساسانی، نسبت به دوره‌های دیگر آشکارتر است و امان دادن به اسیران بیشترین نمونه‌ها را در بر می‌گیرد (نصوحی، ۱۳۹۶).

در زمینه رفتار با اسیران جنگی، رویکردی مبتنی بر جهان بینی ایرانی به چشم می‌خورد که جهان را ناپایدار می‌داند و بر این باور است که نکویی به همراه خود نیکبختی می‌آورد و رفتار نادرست، سرانجام بد به دنبال خواهد داشت و دست آخر آنکه، از آنجا که همه چیز در زیر اراده پروردگار است، پس پرستش او در گفتار و کردار از هر چیز دیگر باارزش‌تر است. این جهان بینی را به خوبی می‌توان در پایان داستان نبرد افراسیاب (شاه توران) و کیخسرو دید. کیخسرو در فرجام، به سپاهیان‌ش پند می‌دهد که دست از جنگ بکشند و با اسیران به نیکی رفتار کنند و پیروزی و شکست را تنها ناشی از اراده خداوند می‌داند.

چنین گفت خسرو چو کین راندم
کنون بر نیا جای بخشایش است
کنون باید آیین نو ساختن
مکن بد که بینی به فرجام بد
نگه کن که این گنبد تیز گرد
به گیتی همی باش با ترس و باک
که پیروزی و شوربختی ازوست
تن آسانی و رنج و سختی ازوست

همین رفتار را در دوران ساسانی، در داستان بهرام شاه با تورانیان می توان دید. پس از آنکه خاقان چین شکست می خورد و تورانیان عقب می نشینند، گروهی از بزرگان توران به نزد بهرام می آیند و از او می خواهند که جان اسیران را حفظ کند و از کشتن آنان که تسلیم شده اند، خودداری ورزد. او نیز به گفته فردوسی، با خرد بر خشم خود غلبه می کند و دست از خون ریختن می کشد.

ز ترکان هر آنکس که بود پیشرو
همه پیش بهرام رفتند خوار
پیاده پر از خون دل و سوگوار
بر آزادگان جهان مهترا
گر ایدونکه خاقان گرفتار شد
تو خون سر بی گناهان مریز
گر از ما همی باژ خواهی رواست
همه مرد و زن بندگان توایم
بر ایشان دل شاه بهرام سوخت
پر اندیشه شد شاه یزدان پرست
ز پیران و خنجرگذاران نو
پیاده پر از خون دل و سوگوار
که شاها بزرگا بلند اخترا
بر آزادگان جهان مهترا
ز عهد جهاندار بیزار شد
نه خوب آید از نامداران ستیز
سر بیگناهان بریدن چراست
به رزم اندر افکنندگان توایم
به دست خرد، چشم خشمش بدوخت
ز خون ریختن دست گردان بیست

همچنین در داستان جنگ منوچهر (نوه فریدون، پادشاه بزرگ اسطوره ای ایران)، هنگامی که او می تواند بر دشمنان (چین و روم) پیروز شود، فرمان می دهد که اینک روز دادگری است و باید به دنبال مهر و دوستی بود و جامه جنگ از تن بیرون آورد. او سپاهیان خود را دعوت می کند تا از بدی دوری کنند و بر پایه خردورزی و دین داری، جهان را آباد سازند.

کنون روز دادست و بیداد شد
همه مهر جوید و افسون کنید
بدان را ز بد، دست کوتاه کنید
خرمند باشید و پاکیزه دین
به جای کھتان هست آباد بوم
همه نیکویی بادتان پایگاه
خروشی بر آمد ز پرده سرای
ازین پس کسی را مرزید خون

سران را سر از کشتن آزاد شد
ز تن آلت جنگ بیرون کنید
همه موبدان بر خرد ره کنید
از آفت همه پاک و بیرون ز کین
اگر ترک چینست اگر مرز روم
به روشن روان بادتان جایگاه
کهای پهلوانان فرخنده رأی
که بخت جفاییشان شد نگون

۵-۳-۲. شیوه رفتار با دشمن فراری

در توصیف جنگ‌ها می‌توان دید که پهلوانان ایرانی نه تنها لباس از تن کشتگان دشمن در نمی‌آوردند، بلکه حتی به دنبال کسانی که راه فرار را در پیش گرفته بودند نیز نمی‌رفتند.

میان باز نگشاد کس کشته را
نجستند مردان برگشته را

برای نمونه، اردشیر ساسانی به سپاهیان‌ش می‌گوید هنگامی که پیروز شدیم و دشمن رو به فرار گذاشت، دیگر دست از خونریزی بکشید و اگر دشمن از شما امان خواست، او را امان دهید و نکشید.

چو پیروز گردی، ز تن خون مریز
چو خواهد ز دشمن یکی زینهار
چو شد دشمن بد کنش در گریز
تو زنهارد ده باش و کینه مدار

۵-۳-۳. شیوه رفتار با زنان، کودکان و کهنسالان

تا پیش از ۱۹۴۹ در حالی که نظامیان تحت پوشش عهدنامه‌های ژنو بودند، غیرنظامیان از هر گونه پشتیبانی حقوقی محروم بودند. به گونه‌ای که به ویژه طی دو جنگ جهانی در عمل دیده شد که اتباع غیرنظامی دشمن آماج هر گونه تجاوز و تعدی بودند. در آن دوران، برخلاف برداشت‌های سنتی که از سوی دانشمندان کلاسیک ابراز شده بود، جنگ یک اقدام که محدود به حکومت‌ها باشد نبود؛ بلکه ملت‌ها را نیز در بر می‌گرفت که از آن جمله می‌توان به توقیف و بازداشت آنان در اردوگاه‌های کار اجباری اشاره کرد. اما با بسته شدن عهدنامه ژنو در ۱۲ اوت ۱۹۴۹ مربوط به پشتیبانی از افراد غیرنظامی در

هنگام جنگ، اتباع دشمن از حیث فردی تحت حمایت حقوقی قرار گرفته و نام «شخص حمایت شده» را یافتند. (ن. ک. به: ارشادی و ذاکری، مرداد ۱۳۹۶)

در جنگ با هاموران، آنگاه که کیکاوس، پادشاه ایران، پیروز شد، به مردم شهر رحم کرد و هنگامی که سالخوردگان به نزد او آمدند، آنان را بخشید و سبک نوینی از زندگی را به آنان آموخت.

به شهر اندرون هر که بد سالخورد	چو برگشته دیدند باد نبرد
همه پیش کاوس شاه آمدند	جگر خسته و عذرخواه آمدند
که شاه را چاکر و بنده ایم	همان باز را گردن افکنده ایم
به جای درم زر و گوهر دهیم	سپاسی ز گنجور بر سر نهیم
ببخشود کاوس و بنواختشان	یکی راه و آیین نوساختشان

همچنین در داستانی دیگر، هنگامی که انوشیروان ساسانی رومیان را شکست می‌دهد و خبر به او می‌رسد که در میان اسیران رومی، گروهی از کودکان نیز هستند، می‌نویسد آنان که خردسال هستند را نمی‌توان اسیر شمرد. به آنان هدایایی بدهید و دلشاد به سوی مادرانشان برگردانید.

دگر گفت کای شهریار بلند	انوشه بُدی وز بدی بی گزند
اسیران رومی که آورده‌اند	بسی شیرخوار اندرو برده‌اند
به توقیع گفت آنچه هستند خُرد	زدست اسیران نباید شمرد
سوی مادرانشان فرستید باز	به دل شاد و از خواسته بی نیاز

۵-۳-۴. شیوه رفتار با بزرگان و مقامات سیاسی دیگر کشورها

یکی از جالبترین رویدادها در رفتار ایرانیان به هنگام جنگ، در داستان اسیر شدن خاقان چین به دست رستم، جهان پهلوان ایرانی، روایت شده است. رستم در نامه‌ای خبر اسارت خاقان را به کیخسرو، پادشاه ایران، اعلام می‌دارد و کیخسرو به او توصیه می‌کند که مبادا خاقان در اسارت کشته شود. وی دلایل خود برای زنده نگه داشتن شاه چین را به شرح زیر بازگو می‌کند:

– نخست آنکه، او اینک اسیر است و دیگر گزندى از او به ایران نمی‌رسد.

- دوم آنکه، ممکن است بزرگان چین برای بازپس‌گیری او، آماده باشند که امتیازهایی

به ایرانیان بدهند.

- سوم آنکه، او از مقامی عالی برخوردار است و شاه یک کشور به شمار می‌رود و

کشتن بزرگان به دور از اخلاق است و رفتاری ناشایست به شمار می‌رود.

و به این ترتیب، در چهارچوب چنین اندیشه‌ای است که شاه چین با احترام به دربار کیخسرو آورده می‌شود و پس از بستن پیمان صلح و دوستی با شاه ایران، به سرزمین خود بازمی‌گردد.

در نامه کیخسرو به رستم پس از دستگیری خاقان چین آمده:

رسید و ز غم ابروان پر ز چین	به بند تو بر پیل خاقان چین
همان به که در بند باشد اسیر	نیامد مرا کشتنش دلپذیر
که چون دشمن زنده یابی به بند	که وقتی مرا موبدی داد پند
که هر گه که خواهی توان کشت اسیر	مکش زود او را ابر خیر خیر
بدو کشوری خواستار آیدت	مبادا که زنده به کار آیدت
کسی کی تواند به عمری دراز	چو کشته بود، زنده کردنش باز
کزین پس نیاید ز خاقان گزند	بمانیم تا زنده ماند به بند
کسی بفکند خسرو نامدار	دگر، گر چند در کارزار
که هست این ز کردار و خوی درشت	چو شاهست زودش نشایست کشت
به‌ویژه به خون، زانکه کاریست سخت	به هر کار مشتتاب ای نیکبخت

نمونه‌ای دیگر از رفتار با بزرگان را می‌توان در در جنگ کیخسرو با شاه مکران دید. در این جنگ، شاه مکران در میانه نبرد کشته می‌شود و یکی از فرماندهان کیخسرو پیشنهاد می‌دهد که سر شاه مکران را ببرند. کیخسرو به او پند می‌دهد که بریدن سر شهriاران کاری اهرمنانه است و دستور می‌دهد تا بدن شاه مکران را با مشک و گلاب بشویند و با لباسی فاخر و شاهانه، آنگونه که شایسته بزرگان است، او را در دخمه بگذارند.

یکی گفت شاها سرش را بریم	بدو گفت زشت اندرو ننگریم
سر شهرياران که بُرد ز تن	مگر تیره از تخمه اهرمن
یکی دخمه سازید مشک و گلاب	چنان چون بود شاه را جای خواب

برهنه نباید که گردد تنش
بران هم نشان خسته در جوشنش
پوشید رویش به دیبای چین
که مرگ بزرگان بود همچین

۵-۳-۵. شیوه رفتار با زخمیان دشمن

در نبرد گودرز (فرمانده سپاه ایران) و پیران (فرمانده سپاه توران)، در پاسخ نامه پیران برای گرفتن فرصت و برپایی آتش بس، گودرز درخواست او را می‌پذیرد و برایش می‌نویسد «اگر لشگرت زخمی شده‌اند، ما صبر می‌کنیم تا آنها را درمان کنی و هر گاه آماده رزم بودی بگو تا جنگ را از سر بگیریم». وی سپس توضیح می‌دهد که این کار را از آن روی انجام می‌دهد تا پیران بعدها بهانه نیاورد و نکوید سپاه ایران ناگهان به ما یورش آوردند و به ما امان ندادند که لشگر خود را آماده نبرد سازیم.

پراکنده از لشگرت خستگان	ز خویش و ز پیوند و پیوستگان
بمان تا شوند از پزشکان درست	زمان جستن اکنون بدین کار تست
اگر خواهی از من زمان و درنگ	وگر جنگ خواهی بیارای جنگ
بدان گفتم این تا به روز نبرد	به ما بر بهانه نیاری تو کرد
که ناگاه بر ما به جنگ آمدی	کمین کردی و بی درنگ آمدی

۵-۳-۶. رویکرد ایرانیان نسبت به تاکتیک‌های شیبخون و نیرنگ

در جنگ‌های ایرانیان می‌توان مواردی از رعایت اصول جوانمردی و اخلاق را نیز در به کار بردن تاکتیک‌های گوناگون دید. برای نمونه، در جنگ با هومان (پهلوان تورانی)، گیو (پهلوان ایرانی) به یاران خود گوشزد می‌کند که شیبخون زدن و یورش ناگهانی به دشمن، کار دلیران و رسم مردان و شجاعان نیست.

شیبخون نه کار دلیران بود
نه آیین مردان و شیران بود

همچنین هنگامی که شاه هاماوران، کیکاوس (شاه ایران) را به مهمانی دعوت می‌کند و سپس با نیرنگ او را اسیر می‌سازد، رستم در نامه‌ای که به شاه هاماوران می‌نویسد، او را از این بابت بسیار نکوهش می‌کند و سپس طی جنگ، شکست سختی به او می‌دهد.

یکی نامه بنوشت با گیر و دار	پر از گرز و شمشیر و از کارزار
نخست از جهان آفرین کرد یاد	در دانش و داد را برگشاد

دگر گفت کای شاه هاماوران
ز بد گوهری بر تو این بس نشان
ز بی دانشی جسته‌ای برتری
بدینسان بیایدت از خویش شرم
که بر شاه ایران کمین ساختی
نه مردی بود چاره جستن به جنگ
که در جنگ هرگز نسازد کمین

همانا که هستی ز بد گوهران
که نیرنگ سازی به گردن کشان
تو بد گوهری وز سنگ کمتری
به گیتی ندانی همی سرد و گرم
به پیوستگی در بد انداختی
نرفتی به رسم دلاور نهنگ
اگر چند باشد دلش پر ز کین

۵-۳-۷. توجه به بازسازی بناها و پاسداری از محیط زیست

پس از پایان یافتن جنگ نیز، توجه به شیوه بازسازی بناها و پاسداری از محیط زیست توسط ایرانیان نکات جالب توجهی را در خود دارد. برای نمونه، هنگامی که شاپور ساسانی می‌تواند قیصر روم را که به ایران حمله کرده بود شکست دهد، از او غرامت می‌خواهد. در میان مواردی که شاپور از قیصر طلب می‌کند، ساختن هر جایی که در طول جنگ ویران شده و کاشتن درخت‌هایی تازه به جای همه درخت‌هایی که در طول جنگ آسیب دیده‌اند، است.

از ایران دگر هرچه ویران شدست
سراسر بر آری به دینار خویش
دگر هرچه ز ایران بریدی درخت
بکاری و دیوارها برکنی

کنام پلنگان و شیران شدست
بیایی مکافات کردار خویش
نبرد درخت کسان نیکبخت
ز دل‌ها مگر خشم کمتر کنی

۵-۳-۸. شیوه رفتار با سرزمین‌های فتح شده

و سرانجام آنکه، پس از فرار افراسیاب و فتح سرزمین‌های تورانی، کیخسرو به این سرزمین‌ها می‌رود و با دادگری به همگان امان می‌دهد.

سپه چون گذر کرد از آن سوی رود
کزین آمدن کس مدارید باک
گرانمایه گنجی به درویش داد
وزانجا بیامد سوی مرز سغد
ببخشید گنجی بران شهر نیز
به هر منزلی زینهار سوار
فرستاد از آن پس به هر کس درود
بخواید ما را ز یزدان پاک
کسی را کزو شاد بود بیش داد
یکی نو جهان دید آرام جغد
همی خواست کاباد گردد به چیز
همی آمدندی بر شهریار

و سرانجام آنکه، در خواندن داستان‌های شاهنامه، می‌توان این موضوع را در نظر گرفت که سنت‌ها و آیین‌های به کار گرفته شده از سوی پهلوانان و جنگاوران به هنگام رزم، در واقع برآمده از دل جامعه‌ای است که آنها را پرورانده و بر بنیان باورها و دیدگاه‌های مردم زمانه‌شان استوار است. در واقع، در صورتی که تعارضی فرهنگی میان رفتار شخصیت‌های اسطوره‌ای و باور مردم عادی وجود داشته باشد، آنگاه نمی‌توان انتظار داشت که این اسطوره‌ها برای سده‌ها به عنوان قهرمانان یک جامعه شناخته شوند و داستان دلآوری‌هایشان نسل به نسل منتقل شود و در بزنگاه‌های تاریخی و به هنگام نبردهای دوره‌های گوناگون، شخصیت‌های واقعی به نام اسطوره‌ها خوانده شوند و تداعی گر منش صلح جویانه و خردمندی آنان باشند.

تداوم حیات این اسطوره‌ها در زیست فرهنگی ایرانیان در سراسر این حوزه فرهنگی و تمدنی در بیش از هزار سال گذشته، می‌تواند نشان از پیوند تنگاتنگ میان عناصر فرهنگی تشکیل دهنده هویت ایرانی با ذهنیت شخصیت‌های اسطوره‌ای صلح دوست روایت شده در شاهنامه داشته باشد. از این رو، پژوهش‌های بیشتر با رویکردهای میان رشته‌ای در زمینه شاهنامه پژوهی، می‌تواند دریچه‌های تازه برای فهم بنیان‌های فرهنگی جوامع ایرانشهری به دست دهد.

۶. نتیجه‌گیری

در مجموع، به نظر می‌رسد رویکرد شاهنامه نسبت به جنگ‌ها، ژانر تازه‌ای در حماسه سرایی می‌آفریند و در حالی که پهلوانان شاهنامه مدام در جنگ و نبرد هستند، اما جهان‌بینی و ذهنیت آنها صلح محور است و برای برپایی صلح از جان می‌گذرند. در واقع، در حالی که در ژانر حماسه، مبارزه و خشونت اصل حاکم است، اما حکمت فردوسی این قاعده را می‌شکند.

برای دست کشیدن از جنگ، فردوسی در جای جای شاهنامه مفهومی را می‌پرورد که در این زمینه مشکل‌گشا است؛ این مفهوم چیزی جز «خرد» نیست و شیوه دستیابی به

خرد، حرکت در مسیر دادگری بوده است. (قوام و فاطمی نژاد، بهار ۱۳۸۸، ۱۷۵) از همین رو است که در شاهنامه به دفعات شاهد گفت‌وگو و مفاهمه منطقی افراد هستیم. به این ترتیب، جامعه مطلوب شاهنامه، جامعه‌ای دانامحور و صلح دوست است که در آن کرامت انسانی یک اصل خدشه ناپذیر به شمار می‌رود.

تداوم تاریخی شاهنامه خوانی در میان ایرانیان در طی بیش از یک هزار سال، به خوبی نشانگر ذهنیت عمومی جامعه بزرگ ایران فرهنگی نسبت به مفاهیم جنگ و صلح و توجه به آداب و رسوم و اندیشه‌های مروج صلح به عنوان یک ارزش فرهنگی، اجتماعی و سیاسی است.

همانطور که در آغاز این نوشتار گفته شد، هدف از این پژوهش آن است که به این پرسش‌ها پاسخ داده شود که بر پایه شاهنامه فردوسی، چه عناصر فرهنگی و ذهنی شکل دهنده به آداب جنگ و صلح در سنت ایرانی قابل شناسایی است و این آداب چگونه بازتاب دهنده یک جهان‌بینی صلح طلبانه در بستر حماسه‌های جنگی هستند؟ در این زمینه، کوشش شد تا در چهارچوب نظریه واقع‌گرایی و با بهره‌گیری از روش پژوهش مکتب تاریخ‌نگاری آنال و با تأکید بر اهمیت مطالعه ذهنیت انسان‌ها برای فهم رویدادهای تاریخی و ویژگی‌های اجتماعی، به بررسی دیدگاه ایرانیان نسبت به جنگ و صلح به روایت شاهنامه فردوسی (نسخه خالقی مطلق) پرداخته شود.

در سرانجام این بحث، می‌توان دید که در چهارچوب تعریفی تازه از نظریه واقع‌گرایی و در قالب گونه‌ای «واقع‌گرایی اخلاق مدار» و با تحلیل محتوای گفتار و نوشتار و کردار شماری از شخصیت‌های شاهنامه، می‌توان گفت که رویکرد صلح مدارانه نسبت به دیگر اقوام و کشورها از جمله ارزش‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی ایرانیان به شمار می‌آمده است. در مقدمه این نوشتار گفته شد، منابع حقوق جنگ در متون امروزی شامل عرف، اصول کلی حقوقی و قراردادهای بین‌المللی هستند. اما می‌توان دید که در شاهنامه اصول اخلاقی و جوانمردی نیز ملاک هستند و این تفاوتی است که ذهنیت تاریخی ایرانیان نسبت به جهان و هستی و ماهیت جنگ و صلح را شکل می‌دهد.

به این ترتیب، بازخوانی دوباره متون کهن ایرانی با رویکردی تازه و با بهره‌گیری از نظریه‌ها و روش‌های نوین پژوهش، به ما یاری می‌رساند تا میراث فرهنگی مشترک مردمانی که در گستره‌ای پهناور، از سرزمین‌های شرقی چین و کوه‌های هیمالیا در هند تا سواحل مدیترانه در ترکیه و از دشت‌های قزاقستان و کوه‌های قفقاز تا سواحل جنوبی خلیج فارس، در کنار یکدیگر زیسته‌اند را شناسایی کنیم. این امر می‌تواند عناصر هویتی تازه‌ای را برساخته و برای درک بهتر ویژگی‌های فرهنگی این جوامع و تقویت پیوندهای میان آنان، راهگشا باشد و به روابط میان کشورها در این حوزه فرهنگی و تمدنی مشترک یاری رساند.

سپاسگزاری

این پژوهش تقدیم می‌شود به جناب آیت‌الله دکتر مصطفی محقق داماد، به احترام رویکرد صلح دوستانه ایشان نسبت به روابط میان انسان‌ها.

تضاد منافع

هیچ‌گونه تضاد منافی از سوی نویسنده گزارش نشده است.

حمایت مالی

این مقاله از هیچ‌گونه حمایت مالی از سوی نهادها، سازمان‌ها یا منابع خاصی برخوردار نبوده است.

فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران

۱۹۸

دوره ۱۹، شماره ۱
بهار ۱۴۰۵
پایه ۷۳

منابع

- اتحادیه، منصوره؛ و فولادوند، حامد (۱۳۶۵). بیش و روش در تاریخ‌نگاری معاصر. تهران: نشر تاریخ ایران.
- احمدی، مسلم (۱۳۸۹). راهبردها و فنون جنگ در شاهنامه. تهران: انتشارات دافوس.
- ارشادی، سمیه؛ و ذاکری، احمد (۱۳۹۶). حقوق اسرای جنگی در شاهنامه فردوسی با استناد به کنوانسیون سوم ژنو ۱۹۴۹. فصلنامه شعرپژوهی، ۵(۱)، ۲۲-۱.
- باقری، سعید؛ و حقیقت، سیدصادق (۱۳۹۲). نظریه جنگ عادلانه در فلسفه سیاسی سنت آگوستین. غرب‌شناسی بنیادی، ۴(۲)، ۵۰-۲۳.
- بحرانی‌پور، علی (۱۳۹۲). تلاش‌هایی برای بومی‌سازی مکتب آنال؛ مطالعه موردی دیدگاه‌های استاد علی مظاهری در فصل‌های میانی کتاب جاده ابریشم. مجله تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، ۲۳(۱۲)، ۳۸-۵.
- برودل، فرناند (۱۳۷۲). سرمایه‌داری و حیات مادی ۱۴۰۰ تا ۱۸۰۰ (ترجمه بهزاد باشی). تهران: نشر نی.
- بلک، جرمی و دونالدم. مکرایلد (۱۳۹۰). مطالعه تاریخ (ترجمه محمدتقی ایمان‌پور و مهدی فراهانی منفرد). مشهد: دانشگاه فردوسی.
- بهبودی، رقیه (۱۳۷۳). قوم‌های کهن در آسیای مرکزی و فلات ایران. تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه.
- پیران، پرویز (۱۳۷۲). سرمایه‌داری و حیات مادی ۱۴۰۰ تا ۱۸۰۰ (نوشته فرناند برودل، ترجمه بهزاد باشی). تهران: نشر نی.
- تیشه‌یار، ماندانا (۱۴۰۲). ویژگی‌های دیپلماتیک بانوفرستادگان به روایت شاهنامه. پژوهش‌نامه ایرانی سیاست بین‌الملل، ۱۱(۲)، ۱۳۰ تا ۱۶۱.
- جمال‌بیان‌زاده، برزو؛ و حاتم‌پور، مهین (۱۴۰۳). جنگ و صلح در شاهنامه؛ تحلیل مفاهیم جنگ‌طلبی و صلح‌جویی. سومین کنفرانس ملی تازه‌های روان‌شناسی تکاملی و تربیتی.
- حقیقت، سیدصادق؛ مرتضوی لنگرودی؛ باقری خاروانی، سعید (۱۳۹۲). مطالعه قوائد و اسلوب بین‌المللی صلح (جنگ عادلانه در دوره کلاسیک) در فلسفه سیاسی. فصلنامه پژوهش‌های سیاسی و بین‌المللی، ۵(۱۷)، ۴۸ تا ۲۱.
- حکیمی، محمود؛ و حسنی‌تبار، کریم (۱۳۷۰). جهان‌بینی و حکمت فردوسی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- خیرخواه، محمد (۱۳۸۸). نقش فردوسی در شعر حماسی و ادبیات کهن فارسی دری. تهران: انتشارات خاوران.

- سیف‌زاده، حسین (۱۳۷۶) نظریه‌پردازی در روابط بین‌الملل (مبانی و قالب‌های فکری). تهران: سمت.
- صیفوری، بتول؛ و توفیق‌یان‌فر، علی‌حسن (۱۳۹۲). نگاهی جامعه‌شناختی به علل و آیین جنگ‌ها در شاهنامه فردوسی. مطالعات ایرانی، ۱۲(۲۴)، ۲۱۷ تا ۲۳۸.
- ضیایی بیگدلی، محمدرضا (۱۳۸۶) حقوق بین‌الملل عمومی. تهران: گنج دانش.
- عابدیان، متین (۲۹ اسفند ۱۳۹۴). تئوری جنگ عادلانه. صدانت، برگرفته از: <https://3danet.ir>
- عالم، عبدالرحمن (۱۳۷۶). تاریخ فلسفه سیاسی غرب، از آغاز تا پایان سده‌های میانه. تهران: وزارت امور خارجه، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- غلامی‌زاده، اکرم (۱۳۹۹). جلوه‌هایی از صلح و آشتی در اشعار فردوسی. فصلنامه صلح‌پژوهی اسلامی، اول(۱)، ۱۶۹ تا ۱۸۰.
- فالتزگراف، رابرت؛ دوئرتی، جیمز (۱۳۷۶). نظریه‌های متعارض در روابط بین‌الملل (۲ ج). تهران: قومس.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۹۳). شاهنامه (به تصحیح جلال خالقی مطلق). تهران: نشر سخن.
- فضلی‌نژاد، احمد (۱۳۸۷). پژوهشی در روش‌شناسی و تاریخ‌نگاری مکتب آنال. مجله تاریخ پژوهان، شماره ۱۶.
- فولادوند، حامد (۱۳۶۵). مکتب آنال در تاریخ‌نگاری فرانسه. در مجموعه پیش و روش در تاریخ‌نگاری معاصر (زیر نظر منصوره نظام مافی و حامد فولادوند). تهران: نشر تاریخ ایران.
- قاسمی، اسمعیل (۱۳۸۹). قواعد حقوق جنگ در شاهنامه «پایان‌نامه». تهران: دانشگاه پیام‌نور.
- قریان‌نیا، ناصر (۱۳۸۲) حقوق جنگ در اسلام. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- قوام، عبدالعلی؛ و فاطمی‌نژاد، احمد (۱۳۸۸). ارتباط جنگ و آنارشی؛ نقد دو وجهی آنارشی سلسله مراتب بر مبنای شاهنامه. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۴(۲)، ۱۵۹ تا ۱۹۳.
- کریمی، بهزاد (۱۳۸۹). مکتب تاریخ‌نگاری آنال. مجله تاریخ و تمدن اسلامی، ۶(۱۱)، ۱۶۷ تا ۱۹۱.
- کیا، خجسته (۱۳۷۱). سخنان سزاوار زنان در شاهنامه. تهران: نشر فاخته.
- مظاهری، علی (۱۳۷۲) جاده ابریشم (ترجمه ملک ناصر نوبان). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- مورگنتا، هانس. جی (۱۳۷۴). سیاست میان ملت‌ها (ترجمه حمیرا مشیرزاده). تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت خارجه.
- مون، دیوید (۱۳۹۴). فرنان برودل و مکتب آنال؛ معرفی مکتب تاریخی آنال و بررسی کتاب جهان‌مدیرانه‌ای (ترجمه علیرضا فدایی پور). ترجمان. برگرفته از <http://strath.ac.uk>

میرزا، ملا احمد (۱۳۸۲). جنگ و صلح در شاهنامه. نامه پارسی، ۱، ۴۳-۸۶.

نصوحی، احسان (۱۳۹۶). مفهوم جنگ از دیدگاه حقوق بین‌الملل. تهران: حقوق گستر.

نقیب‌زاده شهربابکی، احمد (۱۳۷۶). تحول‌ها روابط بین‌الملل (از کنگره وین تا امروز). تهران: البرز.

همایی، سیدجلال؛ یوزباشی، مریم؛ و سرمد، زهره (۱۴۰۳). فلسفه جنگ و ضد جنگ در شاهنامه فردوسی با نگاهی دیگر. نشریه علمی سبک‌شناسی نظم و نثر فاسی، ۱۷(۹)، ۱۹۷ تا ۲۲۸.

یسنا، یعقوب (۱۳۹۴). مقدمه‌ای بر فردوسی‌شناسی و شاهنامه‌پژوهی. تهران: نشر راویس.

Chartier, R. (1989). Cultural History (Lydia G. Cochrane, Trans.). Great Britain: Polity Press.

